<u>अस्वीकरण</u>

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षहरुले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषामा जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

[२०२५] ३ एस.सी.आर. ५०२ : २०२५ आईएनएससी ३३८

युवराज लक्ष्मीलाल कान्थर र अन्य विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य
(फौजदारी पुनरावेदन नं. २३५६/२०२४)
०७ मार्च २०२५
[अभय एस. ओका र उज्ज्वल भुयान,* न्यायाधिश]

विचारणीय विषय

प्रश्न उठ्यो कि के उच्च न्यायालयले पुनरावेदकहरूले विचारण न्यायालयको उनीहरूको फौजदारी कार्यविधि संहिताको धारा २२७ अन्तर्गतको उन्मुक्ति निवेदन खारेज गर्ने आदेशलाई चुनौती दिँदै दायर गरेको पुनरावलोकन निवेदन खारेज गरेर सही गऱ्यो।

मुख्य बुँदा†

फौजदारी कार्यविधि संहिता, १९७३ - धारा २२७ - उन्मुक्ति - दण्ड संहिता, १८६० - धारा ३४, ३०४ भाग II, ३०४क - हत्या नठहरिने मानव वध - पुनरावेदक नं. १ ले पसलको आन्तरिक सजावट ठेक्कामा गर्दै थिए र पुनरावेदक नं. २ उक्त पसल भाडामा लिने कम्पनीको स्टोर म्यानेजर थिए - पुनरावेदक नं. १ का दुई कर्मचारीहरू पसलको साइन बोर्डमा जमिनबाट १२ फिटको उचाइमा काम गरिरहेका बेला, बिजुलीको झट्का लाग्यो, करेन्ट लाग्यो, र फलामको भऱ्याङबाट खसे जसको परिणामस्वरूप धेरै चोटपटक लाग्यो, जसले उनीहरूको मृत्यु भयो - प्रथिमिकी दर्ता - पुनरावेदकहरूले मृतक कर्मचारीहरूलाई कुनै सुरक्षा उपकरण प्रदान नगरेकाले धारा ३०४क/१८२/२०१ सहपठित धारा ३४ आईपीसी अन्तर्गत अपराध गरेको भनी पुनरावेदकहरू विरुद्ध आरोपपत्र - पुनरावेदकहरूले धारा २२७ अन्तर्गत आफ्नो उन्मुक्ति मागे जुन खारेज भयो - त्यस विरुद्धको पुनरावलोकन निवेदनहरू उच्च न्यायालयद्वारा खारेज - शुद्धता:

ठहरियो: धारा ३०४ भाग II को आधारभूत तत्व जानकारीको उपस्थिति र मनसायको अनुपस्थिति हो - कर्तालाई आफूले गरेको कार्यले मृत्यु आदि हुन सक्छ भन्ने जानकारी हुनुपर्छ तर मृत्यु गराउने कुनै मनसाय हुनु हुँदैन - पुनरावेदकहरू विरुद्ध धारा ३०४ भाग II अन्तर्गत अपराध गरेको कुनै प्रथम दृष्टिमै मामिला बनेको भन्न सकिँदैन - दुई पुनरावेदकहरूको तर्फबाट दुई मृतक कर्मचारीहरूको मृत्यु गराउने वा मृत्यु हुन सक्ने शारीरिक चोट पुऱ्याउने कुनै मनसाय थिएन - साथै, पुनरावेदकहरूलाई दुई मृतक कर्मचारीहरूलाई साइन बोर्डमा काम गर्न लगाउँदा यस्तो कार्यले मृत्यु हुन सक्छ भन्ने जानकारी थिएन - यसरी, धारा ३०४ भाग II अन्तर्गत अपराधको गठनका लागि आधारभूत तत्वहरू अनुपस्थित छन् - यसबाहेक, उन्मुक्तिको विचारणको चरणमा, न्यायालयले अभियोजन पक्षद्वारा संकलित सामग्रीहरूको विस्तृत विश्लेषण गर्न आवश्यक छैन - केवल अभियुक्त विरुद्ध अगाडि बढ्न पर्याप्त आधारहरू छन् कि छैनन् भनेर हेर्नुपर्छ - तथ्यहरूका आधारमा, घटना पूर्ण रूपमा आकस्मिक थियो, र पुनरावेदकहरू विरुद्ध धारा ३०४क र ३०४ भाग II अन्तर्गत अपराध गरेको कुनै प्रथम दृष्टिमै मामिला बनेको भन्न सकिँदैन - जे भए पनि, विचारण न्यायालयले केवल पुनरावेदकहरूको धारा ३०४ भाग II सम्बन्धी दोषितालाई मात्र विचार गऱ्यो किनकि मजिस्ट्रेटले मामिलालाई सत्र न्यायालयमा पठाउँदा पुनरावेदक विरुद्धका आरोपहरूलाई धारा ३०४ भाग II मा सीमित गरेका थिए, धारा ३०४क मा होइन - विचारण न्यायालय र उच्च न्यायालय दुवैले पुनरावेदकहरूको उन्मुक्ति निवेदन अस्वीकार गरेर त्रुटि गरे - विचारण न्यायालयको आदेश र विवादित आदेश बदर तथा खारेज गरियो, र उन्मुक्ति निवेदनहरू स्वीकृत गरियो। [अनुच्छेद १२.३, १२.४, १४-१६, १७.३, १८]

- लेखक

उद्धृत मामिला कानून

केशव महिन्द्रा वि. मध्य प्रदेश राज्य [१९९६] सप्लि. ६ एससीआर २८५ : (१९९६) ६ एससीसी १२९ - भिन्न मानिएको।

अधिनियमहरूको सूची

भारतको संविधान; फौजदारी कार्यविधि संहिता, १९७३; दण्ड संहिता, १८६०।

मुख्य शब्दहरूको सूची

उन्मुक्ति; हत्या नठहरिने मानव वध; जानकारी; मनसाय; फलामको भन्याङबाट खस्नु; विद्युतघात; सुरक्षा उपकरण; हत्या; मानव वधको प्रथम दृष्टिमै मामिला; अप्राकृतिक मृत्यु।

मामिला उठेको

फौजदारी पुनरावेदन क्षेत्राधिकार: फौजदारी पुनरावेदन नं. २३५६/२०२४

बम्बई उच्च न्यायालयको मिति ०२.११.२०१७ को फौजदारी पुनरावलोकन निवेदन नं. २६९/२०१७ मा भएको फैसला र आदेशबाट उत्पन्न भएको।

पक्षहरूको तर्फबाट उपस्थिति

<u>पुनरावेदकहरूको तर्फबाट अधिवक्ताहरू:</u>

गौरव अग्रवाल, वरि. अधि., एस एस रे, सुश्री प्रवीणा गौतम, पवन शुक्ला, सुश्री कनिका कल्याण, सुश्री आकांक्षा त्यागी, सुश्री राखी रे।

<u>उत्तरदाताको तर्फबाट अधिवक्ताहरू:</u>

श्रीरंग बी. वर्मा, सिद्धार्थ धर्माधिकारी, आदित्य अनिरुद्ध पाण्डे, भरत बगला, सौरव सिंह, आदित्य कृष्ण, सुश्री प्रीत एस. फान्से, आदर्श दुबे।

सर्वोच्च न्यायालयको फैसला / आदेश

<u>फैसला</u>

<u>उज्ज्वल भुयान, न्यायाधिश</u>

१. विशेष इजाजतद्वारा दायर यो पुनरावेदन, बम्बई उच्च न्यायालय (संक्षेपमा 'उच्च न्यायालय' भनिने) द्वारा फौजदारी पुनरावलोकन निवेदन नं. २६९/२०१७ मा पारित मिति ०२.११.२०१७ को फैसला र आदेश विरुद्ध लक्षित छ।

२. उपर्युक्त मिति ०२.११.२०१७ को फैसला र आदेशद्वारा, पुनरावेदकहरूले विद्वान अतिरिक्त सत्र न्यायाधीश, पुणेद्वारा सत्र मामिला नं. ७४९/२०१४ मा पारित मिति ०१.०४.२०१७ को आदेशलाई चुनौती दिँदै दायर गरेको पुनरावलोकन निवेदन खारेज भयो।

२.१. यो बताइन्छ कि उपर्युक्त मिति ०१.०४.२०१७ को आदेशद्वारा, विद्वान अतिरिक्त सत्र न्यायाधीश, पुणेले पुनरावेदकहरूद्वारा सत्र मामिला नं. ७४९/२०१४ मा दायर गरिएको उन्मुक्ति निवेदनहरू, प्रदर्शनी नं. ६ र १०, खारेज गर्नुभएको थियो।

३. पुनरावेदकहरू युवराज लक्ष्मीलाल कान्थर र निमेश प्रविणचन्द्र शाह हुन्।

४. पुनरावेदक नं. १ ले पुणेस्थित सम्बन्धित पसलको आन्तरिक सजावट ठेक्कामा गर्दै थिए। पुनरावेदक नं. २ मेसर्स इन्टरगोल्ड जेम्स प्राइभेट लिमिटेडको स्टोर अपरेसन म्यानेजर थिए, जसले उक्त सम्बन्धित पसल भाडामा लिएको थियो।

४.१. मिति २७.०९.२०१३ को राति करिब ९:०० बजे, पसलको अगाडिको भागको सजावटको काम पुनरावेदक नं. १ का दुई कर्मचारी, सलाउद्दीन शेख र अरुण शर्माले गरिरहेका थिए। आरोप छ कि दुवै कर्मचारीहरू अर्थात् सलाउद्दीन शेख र अरुण शर्मालाई फलामको भऱ्याङ उपलब्ध गराइएको थियो र उनीहरू जमिन स्तरबाट लगभग १२ फिटको उचाइमा रहेको साइन बोर्डमा काम गरिरहेका थिए। उनीहरू साइन बोर्डमा काम गरिरहेका बेला, बिजुलीको झट्का लाग्यो जसको परिणामस्वरूप उनीहरूलाई करेन्ट लाग्यो र तल खसे। खसेका कारण, उनीहरूले टाउकोमा चोटका साथै पाखुरामा पनि चोट पाए। उनीहरूलाई पुणे अस्पताल र अनुसन्धान केन्द्र लगियो जहाँ उनीहरूलाई पुऱ्याउँदा मृत घोषित गरियो।

४.२. फौजदारी कार्यविधि संहिता, १९७३ (सीआरपीसी) को धारा १७४ अन्तर्गत आकस्मिक रिपोर्टहरू नं. ६७/२३ र ६८/२३ दर्ता गरियो।

४.३. दुई महिनाभन्दा बढी समयपछि, मिति ०४.१२.२०१३ मा, पुनरावेदकहरू विरुद्ध प्रहरी उप-निरीक्षक श्री एस.जी. पाटिलद्वारा विश्रामबाग प्रहरी थाना, पुणेमा प्रथिमिकी दर्ता गरियो, जुन प्रथिमिकी नं. ३१६/२०१३ को रूपमा दर्ता भयो। त्यसमा भनिएको थियो कि पुनरावेदकहरूले दुई मृतक कर्मचारीहरूलाई बेल्ट, हेल्मेट, रबर जुत्ता आदि जस्ता कुनै सुरक्षा उपकरणहरू प्रदान गरेका थिएनन्। अनुसन्धान अधिकारीका अनुसार, दुई अभियुक्त व्यक्तिहरूले दुई कर्मचारीहरूलाई सुरक्षा जुत्ता, सुरक्षा बेल्ट आदि प्रदान गरेर उचित हेरचाह र सावधानी अपनाएका थिएनन्, यद्यपि उनीहरूलाई सुम्पिएको काम निकै जोखिमपूर्ण थियो। सूचना दिने व्यक्तिको राय थियो कि दुवै पुनरावेदकहरू दुई कर्मचारीहरूको अप्राकृतिक मृत्युको लागि जिम्मेवार थिए किनकि उनीहरूलाई कर्मचारीहरूको जीवनमा जोखिम छ भन्ने जानकारी थियो। त्यसकारण, पहिलो सूचना दिने व्यक्तिले निष्कर्ष निकाले कि दुवै अभियुक्त व्यक्तिहरू दुई मृतक व्यक्तिहरूको अप्राकृतिक मृत्युको लागि जिम्मेवार थिए। तदनुसार, पुनरावेदकहरूले आईपीसीको धारा ३०४ र ३०४क अन्तर्गत अपराध गरेको आरोप लगाइयो।

४.४. मिति ०४.१२.२०१३ मा नै दुवै पुनरावेदकहरूलाई उपर्युक्त प्रथिमिकी को सम्बन्धमा पक्राउ गरियो। उनीहरूलाई पछि सोही दिन रिहा गरियो। अनुसन्धान पूरा भएपछि, प्रहरीले आरोपपत्र पेश गऱ्यो जसमा दुई पुनरावेदकहरूलाई अभियुक्तको रूपमा राखिएको थियो। पुनरावेदकहरूलाई आईपीसीको धारा ३०४क/१८२/२०१ सहपठित धारा ३४ अन्तर्गत अपराध गरेको आरोप लगाइएको थियो।

४.५. विद्वान न्यायिक मजिस्ट्रेट प्रथम श्रेणी, पुणे, जस समक्ष आरोपपत्र दायर गरिएको थियो, को विचारमा आईपीसीको धारा ३०४ भाग II आकर्षित हुने सामग्रीहरू थिए। यो सत्र न्यायालयद्वारा विचारणीय मामिला बनेकाले, यसलाई अतिरिक्त सत्र न्यायाधीश, पुणेको न्यायालयमा पठाइयो जहाँ यसलाई सत्र मामिला नं. ७४९/२०१४ को रूपमा दर्ता गरियो।

५. पुनरावेदकहरूले अतिरिक्त सत्र न्यायाधीश, पुणेको न्यायालयमा सीआरपीसी को धारा २२७ अन्तर्गत आफ्नो उन्मुक्ति खोज्दै प्रदर्शनी नं. ६ र १० निवेदनहरू दायर गरे।

५.१. उन्मुक्ति निवेदनहरूमा पुनरावेदकहरूको तर्क थियो कि पुनरावेदकहरूले कथित अपराध गरेको देखाउने कुनै सामग्रीहरू थिएनन्। आरोपित कथित अपराधका तत्वहरू पुनरावेदकहरू विरुद्ध प्रथम दृष्टिमै पनि स्थापित भएका थिएनन्। अभियोजन पक्षले पुनरावेदकहरू विरुद्ध लगाएको आरोप निराधार थियो। प्रथिमिकी पुनरावेदकहरूको कुनै पनि प्रत्यक्ष कार्यको बारेमा पूर्ण रूपमा मौन थियो। पुनरावेदकहरू घटना घट्दा घटनास्थलमा उपस्थित थिएनन्। पुनरावेदकहरूको तर्फबाट कुनै लापरवाही थिएन; दुई कर्मचारीहरूको मृत्यु गराउने वा उनीहरूको मृत्यु हुन सक्ने शारीरिक चोट पुऱ्याउने कुनै जानकारी वा मनसाय भएको कुरा त परै जाओस्।

५.२. यदि साक्षीहरूको सबै बयानहरूलाई विचार गरी सही मान्ने हो भने पनि, विचारण पुनरावेदकहरूको दोषसिद्धिमा समाप्त हुने थिएन। विचारण अगाडि बढाउनु एक व्यर्थ अभ्यास हुनेछ। पुनरावेदकहरूले आरोपित अपराध गरेको देखाउने कुनै सामग्रीहरू थिएनन्। यस्तो परिस्थितिमा, पुनरावेदकहरूले सीआरपीसी को धारा २२७ मा परिकल्पना गरिए अनुसार उन्मुक्तिको माग गरे।

६. विद्वान अतिरिक्त सत्र न्यायाधीश, पुणेले आफ्नो मिति ०१.०४.२०१७ को आदेशद्वारा दुवै उन्मुक्ति निवेदनहरू खारेज गर्नुभयो। उहाँले ठहर गर्नुभयो कि दुई पुनरावेदकहरू निश्चित रूपमा यस तथ्यबाट अनभिज्ञ थिएनन् कि उनीहरूले कर्मचारीहरूलाई सुरक्षा सामग्री प्रदान गरेका थिएनन् जुन उनीहरूका लागि निश्चित रूपमा खतरनाक थियो किनकि उनीहरू विद्युतघातको जोखिममा परेका थिए। विद्वान अतिरिक्त सत्र न्यायाधीशको यो पनि विचार थियो कि अभियोजन पक्षको तर्फबाट अगाडि सारिएको तर्कमा धेरै बल थियो कि अभियुक्तहरू विरुद्ध आईपीसीको धारा ३०४ भाग II सहपठित धारा ३४ अन्तर्गत सजाय योग्य अपराधको लागि आरोप तय गर्न पर्याप्त सामग्रीहरू थिए। सोही दृष्टिकोणमा, उन्मुक्ति निवेदनहरू खारेज गरियो।

७. उपर्युक्त निर्णयबाट असन्तुष्ट भई, पुनरावेदकहरूले उच्च न्यायालय समक्ष फौजदारी पुनरावलोकन निवेदन नं. २६९/२०१७ दायर गरे। अभिलेखमा रहेका सामग्रीहरूको अध्ययन र पक्षहरूलाई सुनेपछि, उच्च न्यायालयको विचार थियो कि दुवै पुनरावेदकहरू विरुद्ध उनीहरूलाई आरोपित गरिएको अपराध गरेकोमा बलियो शंका थियो। पुनरावेदकहरू विरुद्ध अगाडि बढ्न कुनै आधार नभएको भन्न सकिँदैनथ्यो। हस्तक्षेपको लागि कुनै मामिला बनेको थिएन। त्यसैले, पुनरावलोकन निवेदन मिति ०२.११.२०१७ को फैसला र आदेशद्वारा खारेज गरियो।

८. उपर्युक्त मिति ०२.११.२०१७ को उच्च न्यायालयको फैसला र आदेशलाई चुनौती दिँदै, पुनरावेदकहरूले सम्बन्धित एसएलपी(अपराधिक) नं. ९९२८/२०१७ दायर गरे। मिति ०९.०१.२०१८ को आदेशद्वारा, यस न्यायालयले सूचना जारी गऱ्यो र अतिरिक्त सत्र न्यायाधीश, पुणेको फाइलमा विचाराधीन सत्र मामिला नं. ७४९/२०१४ मा थप कारबाहीमा रोक लगायो।

८.१. मामिलामा मिति ३०.०४.२०२४ मा सुनुवाइ भयो जब इजाजत प्रदान गरियो। त्यसैले, पुनरावेदन।

९. पुनरावेदकहरूको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताले पेश गर्नुहुन्छ कि विचारण न्यायालय र उच्च न्यायालय दुवैले पुनरावेदकहरूद्वारा दायर गरिएको उन्मुक्ति निवेदनहरू अस्वीकार गरेर त्रुटि गरे। यद्यपि अभियोजन पक्षले आईपीसीको धारा ३०४क/१८२/२०१ सहपठित धारा ३४ अन्तर्गत अपराध गरेको आरोप लगाउँदै आरोपपत्र पेश गरेको थियो, विद्वान मजिस्ट्रेटले मामिलालाई सत्र

न्यायालयमा पठाउँदा आईपीसीको धारा ३०४ भाग II लागू हुने सामग्री भएको निष्कर्ष निकाले। विचारण न्यायालयले यो दृष्टिकोण लियो कि पुनरावेदकहरू विरुद्ध आईपीसीको धारा ३०४ भाग II सहपठित धारा ३४ अन्तर्गत सजाय योग्य अपराधको लागि आरोप तय गर्न पर्याप्त सामग्रीहरू छन्। रोचक कुरा, उच्च न्यायालयले पुनरावेदकहरूको पुनरावलोकन निवेदन खारेज गर्दा पुनरावेदकहरूलाई आईपीसीको धारा ३०४ र ३०४क अन्तर्गत अपराध गरेको अभियुक्त मान्दै अगाडि बढ्यो।

९.१. विद्वान अधिवक्ताले पेश गर्नुहुन्छ कि पुनरावेदकहरू विरुद्ध आईपीसीको धारा ३०४ भाग II वा आईपीसीको धारा ३०४क अन्तर्गत पनि कुनै अपराध बनेको छैन। पुनरावेदक नं. १ का दुई मृतक कर्मचारीहरू पसलको अगाडिको भाग सफा गर्ने कामको हिस्साको रूपमा साइन बोर्डमा काम गरिरहेका थिए। यो एक दुर्घटना थियो कि उनीहरूलाई करेन्ट लाग्यो र तल खसे जसका कारण उनीहरूले धेरै चोटपटक पाए जसले उनीहरूको मृत्यु भयो।

९.२. पुनरावेदकहरू विरुद्ध आरोपपत्र दायर गर्नुको एकमात्र कारण यो हो कि अभियोजन पक्षका अनुसार, पुनरावेदकहरूले दुई मृतक कर्मचारीहरूलाई रबर जुत्ता, सुरक्षा बेल्ट आदि जस्ता सुरक्षा उपकरणहरू प्रदान गरेका थिएनन्। उहाँ पेश गर्नुहुन्छ कि त्यस्ता उपकरणहरू प्रदान नगर्दा यो फौजदारी अपराध बन्दैन।

९.३. उच्च न्यायालयको आदेशलाई उल्लेख गर्दै, विद्वान अधिवक्ताले पेश गर्नुहुन्छ कि उच्च न्यायालय यो आधारमा अगाडि बढ्यो कि एक विवेकी व्यक्तिबाट मृतक कर्मचारीहरूलाई फलामको भऱ्याङको सट्टा काठको मचान उपलब्ध गराउने अपेक्षा गरिएको थियो। त्यसकारण, एक विवेकी व्यक्तिको परीक्षण लागू गरेर, उच्च न्यायालयले पुनरावेदकहरूको आचरणमा कमीकमजोरीहरू फेला पार्यो। त्यसैले, यसले अवलोकन गऱ्यो कि पुनरावेदकहरू विरुद्ध बलियो शंका अनुमान गर्न सकिन्छ कि उनीहरूलाई जानकारी थियो कि दुई मृतक कर्मचारीहरूलाई उनीहरूले गरेकै तरिकाले काम गर्न लगाउँदा उनीहरूको मृत्यु हुन सक्छ।

९.४. विद्वान अधिवक्ताले पेश गर्नुहुन्छ कि उच्च न्यायालयद्वारा गरिएका यस्ता अवलोकनहरू पूर्णतया असान्दर्भिक छन् र पुनरावेदकहरू विरुद्ध फौजदारी कारबाही सुरु गर्नलाई उचित ठहराउन सक्दैनन्। पुनरावेदकहरूद्वारा न त कुनै लापरवाही वा हतारको कार्य गरिएको थियो न त पुनरावेदकहरूलाई कुनै विशिष्ट प्रत्यक्ष कार्य जिम्मेवार ठहराउन सकिन्छ। यो अचानक भएको दुर्घटनाको मामला थियो।

९.५. विद्वान अधिवक्ताले यो पनि पेश गर्नुहुन्छ कि पुनरावेदकहरूले दुई मृतक कर्मचारीहरूको कानूनी हकदारहरूलाई रु. ५,९१,१८०.०० (अरुण शर्मा) र रु. ५,२०,५८४.०० (सलाउद्दीन शेख) को हदसम्म क्षतिपूर्ति भुक्तान गरेका छन्। पुनरावेदक नं. १ ले मृतक सलाउद्दीन शेखको भाइलाई रोजगारी पनि प्रदान गरेका छन्। यस बाहेक, अरुण शर्माका बच्चाहरूको शैक्षिक खर्च पुनरावेदक नं. १ ले हेरचाह गरेका छन्।

९.६. सोही दृष्टिकोणमा, पुनरावेदकहरूको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताले पेश गर्नुहुन्छ कि पुनरावेदकहरू विरुद्ध फौजदारी विचारण सुरु गर्नलाई उचित ठहराउने कुनै सामग्री छैन। त्यसकारण, पुनरावेदकहरूलाई उन्मुक्ति दिनुपर्छ।

१०. यसको विपरीत, उत्तरदाताको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताले पेश गर्नुहुन्छ कि पुनरावेदकहरूलाई दुई मृतक कर्मचारीहरूले उनीहरूलाई सुम्पिएको काम गर्नका लागि लिनुपर्ने जोखिमबारे राम्रोसँग थाहा थियो। तैपनि पुनरावेदकहरूले उनीहरूलाई कुनै सुरक्षा उपकरण प्रदान

गरेनन्। दुई मृतक कर्मचारीहरूलाई बिजुलीको झट्का लाग्यो र तल खसे जसका कारण उनीहरूले धेरै चोटपटक पाए जसले उनीहरूको मृत्यु भयो। यसरी, पुनरावेदकहरू विरुद्ध एक बलियो प्रथम दृष्टिमै मामिला बनेको छ।

१०.१. विद्वान अधिवक्ताले पेश गर्नुहुन्छ कि पुनरावेदकहरू विरुद्ध आईपीसीको धारा ३०२ भाग II सहपठित धारा ३४ अन्तर्गत सजाय योग्य अपराधको लागि आरोप तय गर्न पर्याप्त सामग्रीहरू छन्। जे भए पनि, प्रहरीले पुनरावेदकहरूद्वारा आईपीसीको धारा ३०४क अन्तर्गत अपराध गरेको आरोप लगाउँदै आरोपपत्र दायर गरेको थियो। यस्तो आरोपलाई प्रमाणित गर्न पर्याप्त सामग्रीहरू छन्। यस सम्बन्धमा, विद्वान अधिवक्ताले यस न्यायालयको केशव महिन्द्रा वि. मध्य प्रदेश राज्य[१] को निर्णयमा भरोसा राखेका छन्।

१०.२. अन्तमा, उत्तरदाताको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताले पेश गर्नुहुन्छ कि पुनरावेदनमा कुनै दम छैन र, त्यसकारण, यसलाई खारेज गरिनुपर्छ।

११. पक्षहरूको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताहरूले गरेका पेशीहरूले न्यायालयको उचित विचार प्राप्त गरेको छ।

११.१. सुरुमा, सान्दर्भिक कानूनी प्रावधानहरूसँग व्यवहार गर्नु उपयुक्त हुनेछ।

१२. हामीले माथि उल्लेख गरेका छौं कि पुनरावेदकहरूलाई आईपीसीको धारा ३०४ भाग II सहपठित धारा ३४ अन्तर्गत अपराध गरेको आरोप लगाइएको छ। चूंकि आईपीसीको धारा ३४ ले साझा मनसायलाई समेट्छ, पुनरावेदकहरू विरुद्धको मुख्य आरोप आईपीसीको धारा ३०४ भाग II अन्तर्गत छ जुन निम्नानुसार पढिन्छ:

हत्या नठहरिने मानव वधको लागि सजाय -

जसले हत्या नठहरिने मानव वध गर्छ, उसलाई कुनै पनि प्रकारको दश वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ, यदि कार्य मृत्यु हुन सक्छ भन्ने जानकारीका साथ गरिएको छ भने; तर मृत्यु गराउने वा मृत्यु हुन सक्ने शारीरिक चोट पुऱ्याउने कुनै मनसाय बिना।
१२.१. आईपीसीको धारा ३०४ भाग II अन्तर्गत अपराध गठन गर्ने तत्वहरू निम्नानुसार छन्:

(i) उसले हत्या नठहरिने मानव वध गरेको हुनुपर्छ;
(ii) कार्य मृत्यु हुन सक्छ भन्ने जानकारीका साथ गरिएको हुनुपर्छ;
(iii) तर त्यस्तो कार्य मृत्यु गराउने वा मृत्यु हुन सक्ने शारीरिक चोट पुऱ्याउने कुनै मनसाय बिना गरिएको हुनुपर्छ।

१२.२. त्यसकारण, पहिलो महत्त्वपूर्ण अभिव्यक्ति 'हत्या नठहरिने मानव वध' हो। मानव वध आईपीसीको धारा २९९ मा परिभाषित गरिएको छ। यसले भन्छ कि जसले मृत्यु गराउने मनसायले वा मृत्यु हुन सक्ने शारीरिक चोट पुऱ्याउने मनसायले वा त्यस्तो कार्यद्वारा मृत्यु हुन सक्छ भन्ने जानकारीका साथ कार्य गरेर मृत्यु गराउँछ, उसले मानव वधको अपराध गर्छ।

१ (१९९६) ६ एससीसी १२९

१२.३. आईपीसीको धारा ३०० अन्तर्गत अपवाद गरिएका अवस्थाहरू बाहेक सबै मानव वधहरू हत्या हुन्। यसरी, आईपीसीको धारा ३०० अन्तर्गत विशेष रूपमा छुट दिइएका अवस्थाहरू बाहेक, आईपीसीको धारा २९९ को अर्थ भित्रका अन्य सबै कार्यहरू मानव वधको अपराध गर्ने कार्य

मानिनेछन्। यद्यपि, के नोट गर्न महत्त्वपूर्ण छ भने मानव वधको अपराध गर्नका लागि, कर्ताद्वारा सकारात्मक कार्य गरिएको हुनुपर्छ जसको मनसाय यस्तो कार्यले मृत्यु गराउने वा मृत्यु हुन सक्ने शारीरिक चोट पुऱ्याउने वा उसलाई यस्तो कार्यद्वारा मृत्यु हुन सक्छ भन्ने जानकारी हुनुपर्छ। त्यसकारण, के महत्त्वपूर्ण छ भने कार्यको कर्तासँग मृत्यु गराउने मनसाय वा मृत्यु हुन सक्ने शारीरिक चोट पुऱ्याउने मनसाय वा यस्तो कार्य गरेर उसले मृत्यु गराउन सक्छ भन्ने जानकारी हुनुपर्छ। त्यसकारण, मानव वधको अपराध गर्न, मनसाय वा जानकारीको महत्त्वपूर्ण महत्त्व हुन्छ।

१२.४. आईपीसीको धारा ३०४ भाग II मा फर्किंदा, हामी पाउँछौं कि उक्त धारा तब आकर्षित हुन्छ यदि कसैले हत्या नठहरिने मानव वध गर्छ यदि कार्य मृत्यु हुन सक्छ भन्ने जानकारीका साथ तर मृत्यु गराउने वा मृत्यु हुन सक्ने शारीरिक चोट पुऱ्याउने कुनै मनसाय बिना गरिन्छ। त्यसकारण, आईपीसीको धारा ३०४ भाग II को आवश्यकता यो हो कि कर्तालाई गरिएको कार्यले मृत्यु हुन सक्छ वा मृत्यु हुन सक्ने शारीरिक चोट पुऱ्याउन सक्छ भन्ने जानकारी हुनुपर्छ तर मृत्यु गराउने कुनै मनसाय हुनु हुँदैन। यसरी, आईपीसीको धारा ३०४ भाग II को आधारभूत तत्व जानकारीको उपस्थिति र मनसायको अनुपस्थिति हो। कर्तालाई आफूले गरेको कार्यले मृत्यु आदि हुन सक्छ भन्ने जानकारी हुनुपर्छ तर मृत्यु गराउने कुनै मनसाय हुनु हुँदैन।

१३. यो कानूनी ढाँचा भएकोले, अब हामी पुनरावेदकहरू विरुद्धको आरोपलाई सही मान्दै व्यवहार गरौं। अभियोजन पक्षका अनुसार र विचारण न्यायालय र उच्च न्यायालयद्वारा स्वीकृत गरिए अनुसार, दुई अभियुक्त व्यक्तिहरूले दुई कर्मचारीहरूलाई सुरक्षा जुत्ता, सुरक्षा बेल्ट आदि प्रदान गरेर उचित हेरचाह र सावधानी अपनाएका थिएनन्, यद्यपि उनीहरूलाई पसलको अगाडिको भाग सजाउने कामको हिस्साको रूपमा साइन बोर्डमा काम गर्ने जिम्मा दिइएको थियो जुन जमिन स्तरबाट लगभग १२ फिटको उचाइमा थियो। अभियुक्त व्यक्तिहरूले दुई कर्मचारीहरूलाई केवल फलामको भऱ्याङ प्रदान गरेका थिए तर काम गर्दा उनीहरूलाई बिजुलीको झट्का लाग्यो जसको परिणामस्वरूप उनीहरूलाई करेन्ट लाग्यो र तल खसे। उनीहरूले धेरै चोटपटक पाए जसले उनीहरूको मृत्यु भयो। त्यसकारण, दुवै अभियुक्त व्यक्तिहरूलाई दुई मृतक कर्मचारीहरूको अप्राकृतिक मृत्युको लागि जिम्मेवार घोषित गरियो।

१४. यदि हामीले पुनरावेदकहरू विरुद्धको आरोपलाई सही मान्ने हो भने पनि, हामी डराउँछौं कि पुनरावेदकहरू विरुद्ध आईपीसीको धारा ३०४ भाग II अन्तर्गत अपराध गरेको कुनै प्रथम दृष्टिमै मामिला बनेको भन्न सकिँदैन। मामिलाको अभिलेखबाट, यो स्पष्ट छ कि दुई पुनरावेदकहरूको तर्फबाट दुई मृतक कर्मचारीहरूको मृत्यु गराउने वा मृत्यु हुन सक्ने शारीरिक चोट पुऱ्याउने कुनै मनसाय थिएन। यो पनि भन्न सकिँदैन कि पुनरावेदकहरूलाई दुई मृतक कर्मचारीहरूलाई पसलको अगाडिको भागको सजावटको कामको हिस्साको रूपमा साइन बोर्डमा काम गर्न लगाउँदा, उनीहरूलाई यस्तो कार्यले दुई मृतक कर्मचारीहरूको मृत्यु हुन सक्छ भन्ने जानकारी थियो। जस्तै, पुनरावेदकहरू विरुद्ध मानव वधको कुनै प्रथम दृष्टिमै मामिला बनेको भन्न सकिँदैन। यदि त्यसो हो भने, कार्यले मृत्यु हुन सक्छ भन्ने जानकारी हुनु तर मृत्यु गराउने कुनै मनसाय नहुनुको पछिल्लो आवश्यकता अप्रासंगिक हुनेछ यद्यपि हामी हतारमा थप्न सक्छौं कि मामिलाको अभिलेखबाट केही पनि देखिँदैन कि पुनरावेदकहरूलाई दुई कर्मचारीहरूलाई साइन बोर्डमा काम गर्न लगाउँदा उनीहरूको मृत्यु हुन सक्छ वा मृत्यु हुन सक्ने शारीरिक चोट पुऱ्याउन सक्छ भन्ने जानकारी थियो।

१५. त्यसकारण, आईपीसीको धारा ३०४ भाग II अन्तर्गत अपराधको गठनका लागि आधारभूत तत्वहरू वर्तमान मामिलामा अनुपस्थित छन्।

१६. सीआरपीसी को धारा २२७ ले उन्मुक्तिको व्यवस्था गर्दछ। सीआरपीसी को धारा २२७ ले के परिकल्पना गर्छ भने यदि मामिलाको अभिलेख र त्यससँग पेश गरिएका कागजातहरूको विचारण र यस सम्बन्धमा अभियुक्त र अभियोजन पक्षको पेशी सुनेपछि, न्यायाधीशले अभियुक्त विरुद्ध अगाडि बढ्न पर्याप्त आधार नभएको ठान्छ भने, उसले अभियुक्तलाई उन्मुक्ति दिनेछ र त्यसो गर्नुको कारणहरू रेकर्ड गर्नेछ। उन्मुक्तिको विचारणको चरणमा, न्यायालयले अभियोजन पक्षद्वारा संकलित सामग्रीहरूको विस्तृत विश्लेषण गर्न आवश्यक छैन। यस चरणमा हेर्नु पर्ने कुरा यति मात्र हो कि अभियुक्त विरुद्ध अगाडि बढ्न पर्याप्त आधारहरू छन्। अर्को शब्दमा, सामग्रीहरू अभियुक्त विरुद्ध फौजदारी विचारण सुरु गर्न न्यायालयलाई सक्षम बनाउन पर्याप्त हुनुपर्छ। यस्तो हुन सक्छ कि विचारणको अन्त्यमा, अभियुक्त अझै पनि सफाइ पाउन सक्छ। उन्मुक्तिको चरणमा, न्यायालयले केवल यो विचार गर्न आवश्यक छ कि अभियुक्त विरुद्ध फौजदारी विचारण सुरु गर्नलाई उचित ठहराउन सक्ने पर्याप्त सामग्रीहरू छन् कि छैनन्। यसको प्रकृति अनुसार, उन्मुक्ति सफाइ भन्दा उच्च स्थानमा हुन्छ। सफाइ विचारण प्रक्रियाको अन्त्यमा हुन्छ, सायद प्राविधिक कारणले वा शंकाको लाभमा वा अभियोजन पक्षले अभियुक्त विरुद्धको आरोप प्रमाणित गर्न नसकेमा; तर जब अभियुक्तलाई उन्मुक्ति दिइन्छ, यसको मतलब यो हुन्छ कि अभियुक्त विरुद्ध फौजदारी विचारण सुरु गर्नलाई उचित ठहराउने कुनै सामग्रीहरू छैनन्। एक पटक ऊ उन्मुक्त भएपछि, ऊ अब अभियुक्त रहँदैन।

१७. उत्तरदाताको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताले यस न्यायालयको केशव महिन्द्रा (उपर उल्लिखित) को निर्णयमा भरोसा राखेका छन्। यद्यपि, उपर्युक्त फैसलाको अध्ययन गर्दा, हाम्रो विचारमा केशव महिन्द्राका तथ्यहरू र वर्तमान मामिलाका तथ्यहरू ध्रुवीय रूपमा फरक छन्। केशव महिन्द्रा कुख्यात भोपाल ग्यास त्रासदीबाट उत्पन्न भएको थियो। युनियन कार्बाइड इन्डिया लिमिटेडको भोपाल कारखानामा रहेको ट्याङ्कबाट अत्यन्त खतरनाक र विषाक्त ग्यास चुहियो। यस्तो चुहावटको परिणामस्वरूप, ३८२८ मानवहरूको ज्यान गयो; १८९२२ ले स्थायी चोटहरू भोगे; ७१७२ ले अस्थायी अशक्तता भोगे; १३१३ ले स्थायी चोटहरूका कारण अस्थायी अशक्तता भोगे; र २६८० व्यक्तिहरूले स्थायी आंशिक अशक्तता भोगे। जबकि ४० मानवहरू स्थायी पूर्ण अशक्तताबाट पीडित भए, कूल २५४४ जनावरहरू मरे। कम्पनी र कम्पनीसँग सम्बन्धित अधिकारीहरू विरुद्ध फौजदारी कारबाही सुरु गरियो। आईपीसीको धारा ३०४ भाग II/३२४/३२६/४२९ सहपठित आईपीसीको धारा ३५ अन्तर्गत आरोपहरू तय गरियो। केही अभियुक्त व्यक्तिहरूले यस्तो आरोप तयलाई मध्य प्रदेश उच्च न्यायालय, जबलपुर समक्ष चुनौती दिए। यद्यपि, उच्च न्यायालयले फौजदारी पुनरावलोकन निवेदन खारेज गऱ्यो जसपछि यो मामला यस न्यायालय समक्ष आयो। केशव महिन्द्रा (उपर उल्लिखित) मा, यस न्यायालयले अभिलेखमा रहेको सामग्रीको अवलोकन पछि ठहर गऱ्यो कि आईपीसीको धारा ३०४ भाग II, ३२४, ३२६ र ४२९ अन्तर्गतका आरोपहरू बिल्कुलै आकर्षित हुँदैनथे। सम्बन्धित अभियुक्त व्यक्तिहरू विरुद्ध यस्तो आरोप तय गर्नु प्रथम दृष्टिमै मामिलाको लागि पनि अपर्याप्त थियो। यो अवलोकन गरियो कि अधिकारीहरूद्वारा प्रदान गरिएको अनुमति अनुसार प्लान्ट चलाउने मात्र कार्य फौजदारी कार्य हुँदैन। यस न्यायालयले ठहर गऱ्यो कि:

२०. ..... फलस्वरूप हाम्रो विचारमा उपर्युक्त सम्पूर्ण सामग्रीलाई त्यसको अंकित मूल्यमा लिँदा र त्यसलाई भोपालमा त्यो दुर्भाग्यपूर्ण रातमा प्लान्टको सञ्चालनसँग सम्बन्धित सही तथ्यगत स्थितिको प्रतिनिधित्व मान्दा पनि, यो भन्न सकिँदैन कि उक्त सामग्रीले पनि प्रथम दृष्टिमै सम्बन्धित अभियुक्तहरू विरुद्ध आईपीसीको धारा ३०४ भाग II अन्तर्गत आरोप तय गर्न आह्वान गऱ्यो, यो भ्रामक तर्कमा कि अभियुक्तहरूको उक्त कार्यले मानव वध मात्रै ठहरियो किनकि त्यो रात प्लान्टको सञ्चालनले अन्ततः धेरै संख्यामा मानव र पशुहरूको मृत्यु निम्त्यायो।

१७.१. यद्यपि, घटनाको गम्भीरतालाई ध्यानमा राख्दै, यस न्यायालयले भारतको संविधानको धारा १४२ अन्तर्गत शक्ति प्रयोग गऱ्यो र अभियोजन पक्षद्वारा प्रस्तुत सामग्रीले सम्बन्धित अभियुक्त व्यक्तिहरू विरुद्ध आईपीसीको धारा ३०४क अन्तर्गतको आरोपलाई प्रथम दृष्टिमै समर्थन गर्न सक्छ कि सक्दैन भन्ने प्रश्नको जाँच गऱ्यो। यस न्यायालयले त्यसपछि निम्नानुसार राय व्यक्त गऱ्यो:

२२ यस कुरालाई नकार्न सकिँदैन कि अभियोजन पक्षद्वारा यस सम्बन्धमा प्रस्तुत गरिएको विशाल प्रमाणले कम्तिमा प्रथम दृष्टिमै देखाउँछ कि भोपालमा त्यो दुर्भाग्यपूर्ण रातमा प्लान्ट सञ्चालन गर्ने सम्बन्धित अभियुक्तहरूलाई कम्तिमा उनीहरूले यो अत्यधिक अस्थिर पदार्थ एमआईसी लाई सम्हालेको तरिकामा हतार र लापरवाहीपूर्ण कार्यको दोषी मान्न सकिन्छ र जुन अन्ततः वाष्प रूपमा बाहिरियो र हजारौं मानव र जनावरहरूको जीवन समाप्त गऱ्यो साथै हजारौं अन्यलाई गम्भीर शारीरिक चोट पुऱ्यायो।

यद्यपि उपर्युक्त सामग्रीको आधारमा धारा ३०४-क अन्तर्गत आरोप तय गर्नका लागि, यो भन्न सकिँदैन कि उक्त सामग्रीले प्रथम दृष्टिमै पनि सम्बन्धित अभियुक्तहरूको दोषितालाई औंल्याएन, जसमा उनीहरूले धेरै सञ्चालन त्रुटिहरू भएको दोषपूर्ण प्लान्ट चलाइरहेका थिए र त्यो दुर्भाग्यपूर्ण रातमा यस्तो लङ्गडो प्लान्ट चलाउँदा सुरक्षा उपायहरू अपनाउनमा प्रथम दृष्टिमै गैरकानूनी भूलहरूको दोषी थिए जसले यो विशाल त्रासदी निम्त्यायो। हाम्रो उपर्युक्त निष्कर्षले, त्यसकारण, अभियुक्त ५, ६, ७, ८ र ९ विरुद्ध प्रथम दृष्टिमै मामिला बनाउँछ जो भोपाल प्लान्ट चलाउने वास्तविक जिम्मामा थिए र उनीहरूलाई आईपीसीको धारा ३०४-क अन्तर्गतको आरोपको लागि विचारण सामना गर्न आवश्यक पर्छ।

१७.२. यस न्यायालयको उपर्युक्त निष्कर्ष र जारी गरिएका परिणामात्मक निर्देशनहरू घटनाको गम्भीरता र परिमाणलाई ध्यानमा राख्दै भारतको संविधानको धारा १४२ अन्तर्गत शक्ति प्रयोगमा थिए।

१७.३. जहाँसम्म वर्तमान मामिलाका तथ्यहरूको सवाल छ, पुनरावेदक नं. १ का दुई मृतक कर्मचारीहरू पसलको अगाडिको भागको सजावटको काम गरिरहेका थिए। उक्त कामको हिस्साको रूपमा, उनीहरू जमिन स्तरबाट लगभग १२ फिटको उचाइमा रहेको साइन बोर्डमा काम गरिरहेका थिए। यस उद्देश्यका लागि, उनीहरूलाई फलामको भऱ्याङ प्रदान गरिएको थियो। साइन बोर्डमा काम गर्दा, उनीहरूलाई बिजुलीको झट्का लाग्यो जसको परिणामस्वरूप उनीहरूलाई करेन्ट लाग्यो र तल खसे जसले गर्दा धेरै चोटपटक लाग्यो र उनीहरूको मृत्यु भयो। यो पूर्ण रूपमा आकस्मिक थियो। यी आधारभूत तथ्यहरूमा, पुनरावेदकहरू विरुद्ध आईपीसीको धारा ३०४क, आईपीसीको धारा ३०४ भाग II को कुरा त परै जाओस्, अन्तर्गत अपराध गरेको कुनै प्रथम दृष्टिमै मामिला बनेको भन्न सकिँदैन। जे भए पनि, विचारण न्यायालयले केवल पुनरावेदकहरूको आईपीसीको धारा ३०४ भाग II सम्बन्धी दोषितालाई मात्र विचार गऱ्यो किनकि सुपुर्दगी गर्ने मजिस्ट्रेटले मामिलालाई सत्र न्यायालयमा पठाउँदा पुनरावेदक विरुद्धका आरोपहरूलाई आईपीसीको धारा ३०४ भाग II मा सीमित गरेका थिए, आईपीसीको धारा ३०४क मा होइन।

१७.४. त्यसकारण, केशव महिन्द्रा (उपर उल्लिखित) उत्तरदाताको लागि कुनै सहयोगी हुन सक्दैन।

१८. त्यो स्थिति हुँदा र माथि गरिएका छलफलहरूलाई ध्यानमा राख्दै, हाम्रो विचारमा विचारण न्यायालय र उच्च न्यायालय दुवैले पुनरावेदकहरूको उन्मुक्ति निवेदनहरू अस्वीकार गरेर त्रुटि गरे। माथि उल्लेखित कारणहरूका लागि, विचारण न्यायालयको मिति ०१.०४.२०१७ को आदेश र

उच्च न्यायालयको मिति ०२.११.२०१७ को आदेश यसद्वारा बदर तथा खारेज गरिन्छ। फलस्वरूप, सत्र मामिला नं. ७४९/२०१४ मा रहेका उन्मुक्ति निवेदनहरू प्रदर्शनी नं. ६ र १० यसद्वारा स्वीकृत गरिन्छ। पुनरावेदकहरूलाई सत्र मामिला नं. ७४९/२०१४ बाट उन्मुक्ति दिइन्छ। फलस्वरूप, फौजदारी पुनरावेदन नं. २३५६/२०२४ स्वीकृत हुन्छ।

मामिलाको परिणाम: पुनरावेदन स्वीकृत।

†*मुख्य बुँदा तयार पार्ने*: निधि जैन